126
LAM

ΠΕΡΙ

ΤΩΝ ΠΑΛΙΜΨΗΣΤΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ

ΤΩΝ

ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

ΥΠΟ

ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΗΣΙ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ «ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ» ΙΩ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ
14 — ΟΔΟΣ ΒΟΡΡΑ — 14
1888

2135

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΕΡΙ

ΤΩΝ ΠΑΛΙΜΨΗΣΤΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ

ΤΩΝ

ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

ΥΠΟ

ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΑΙ ΤΟΥΔΕ ΚΤΗΜΑ
ΞΕΝΟΦΩΝ Λ. ΖΑΧΑΡΙΑΔΗΣ
ΕΝ ΚΩΝ/ΠΟΛΕΙ

ΑΘΗΝΗΣΙ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ «ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ» ΙΩ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ

14 — ΟΔΟΣ ΒΟΡΡΑ — 14

1888

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΡ. 2289
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΣΙΔΕΡΙΔΟΥ

ΟΙ ΠΑΛΙΜΨΗΣΤΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ

ΤΩΝ

ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

Κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1880 τετράμηνον ἐν Ἁγίῳ Ὄρει διαμονήν μου, συντάσσων τὸν κατάλογον τῶν ἐν ταῖς μοναστηριακαῖς βιβλιοθήκαις ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων, μετὰ πολλῆς προσοχῆς ἠσχολήθην καὶ περὶ τὴν εὕρεσιν τῶν ἐν αὐταῖς λανθανόντων παλιμψήστων. Τοῦτο δ' ἔπραξα ἕνεκα τῆς σημασίας, ἣν ἔχουσι πολλάκις οἱ τοιοῦτοι κώδικες, καὶ τῶν ἀξίων λόγου ἀνακαλύψεων, αἵτινες δύνανται νὰ γείνωσιν ὑπὸ τὸ νεώτερον κείμενον. Ἀλλ' ὁμολογῶ, ὅτι, χωρῶν εἰς τὴν τοιαύτην ἔρευναν, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς δὲν ἔτρεφον ὑπερβολικὰς καὶ παραλόγους ἐλπίδας. Ἡ ἐν παλαιοτέροις χρόνοις κρατοῦσα γνώμη, ὅτι οἱ μοναχοὶ τῶν μέσων αἰώνων ἀπέψων ἐκ συστήματος τὰς παλαιὰς περγαμηνὰς τὰς φερούσας ὕλην ἐκ τῆς θύραθεν παιδείας, καὶ δὴ ἐκ τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, ὅπως μεταγράφωσιν ἐπ' αὐτῶν κείμενα ἐκκλησιαστικά, δύναται νὰ θεωρηθῇ νῦν ἀπηρχαιωμένη καὶ αὐτόχρημα ἀνακριβής. Ἔχομεν ἤδη ἱκανὰ παραδείγματα παλιμψήστων, ὧν ἡ μὲν πρώτη γραφὴ εἶνε κείμενον θεολογικὸν ἢ ἐν γένει ἐκκλησιαστικόν, ἐπ' αὐτοῦ δ' ἀπαλειφθέντος ἐγράφη ἔργον ἀρχαίου συγγραφέως (*). Συνήθεις δὲ εἶνε μάλιστα γραμματικαὶ συγγραφαί, ἰδίως ἐν τῇ Δύσει, γεγραμμέναι ἐπὶ παλαιοτέρων ἄλλων

(*) Ἰδ. Wattenbach Das Schriftwesen im Mittelalter. Ἐκδ. Β' Leipzig. 1875 σ. 252-253.

κειμένων (*). Οὐδαμῶς λοιπὸν ἐφανταζόμην, ὅτι ἑκάστου τῶν ἁγιορειτικῶν παλιμψήστων ἡ κατωτέρα γραφὴ ἔμελλε νὰ περιέχῃ ἀπολωλότας καὶ κεκρυμμένους θησαυροὺς ἐκ τῆς ἐκκρίτου φιλολογίας τῶν ἀρχαίων, φανατικῶς ὑπὸ τῶν καλογήρων ἀποξεσθέντας. Ἀλλ' οὐχ ἧττον ἐπεβάλλετό μοι ἡ ἔρευνα τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους περγαμηνῶν, ἐν αἷς ἠδυνάμην περισσοτέραν ἢ ἀλλαχοῦ νὰ φαντασθῶ τὴν ἀναλογίαν τῶν παλιμψήστων κωδίκων. Ἂν δ' ἀληθῶς ὁ εὑρισκόμενος ἀριθμὸς παλιμψήστων ἦτο οἷος ἐδικαιούμην νὰ εὕρω αὐτὸν, τότε πιθανὸν ἦτο, ὅτι ἐν τοῖς κώδιξι τούτοις ἠδύναντο νὰ εὑρεθῶσι καὶ ἐξεσμένα ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων βιβλιογράφων παλαιότερα κείμενα ἄξια λόγου ἔκ τε τῆς ἐκκλησιαστικῆς παιδείας καὶ τοῦ θύραθεν λόγου. Ἀλλ' ἐν γένει δὲν ἐλησμόνουν, ὅτι μικρὸς ὑπῆρξε κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἐξ ἑλληνικῶν παλιμψήστων ὁ ἀμητὸς εὑρημάτων τῆς ἀρχαίας φιλολογίας ἀξίων λόγου, ὁποῖα π. χ. τὰ ἐν τῷ Claromontanus ἀνακαλυφθέντα ἀποσπάσματα τοῦ Φαέθοντος τοῦ Εὐριπίδου, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν λατινικὴν γραμματείαν, ἥτις οὐ μικρὸν ἐπλουτίσθη ἐκ τῶν παλιμψήστων, καὶ πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἑλληνικοὺς παπύρους, ἐν οἷς ἀξιολογώτατα ἀνεκαλύφθησαν ἀνέκδοτα τῆς κλασικῆς φιλολογίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, μάλιστα ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις.

Ἀλλὰ τὸ πόρισμα τῶν ἐμῶν ἐρευνῶν ὑπῆρξε τοιοῦτον, ὥστε οὐδ' αὐταὶ αἱ μετριώταται τῶν ἐλπίδων μου ἐφάνησαν ἀληθευόμεναι. Καταγράψας τὰ χειρόγραφα εἴκοσιν ἁγιορειτικῶν βιβλιοθηκῶν, ἤτοι τῆς τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν, τῆς Σκήτης τῆς Ἁγίας Ἄννης καὶ ἁπασῶν τῶν μοναστηριακῶν πλὴν τῶν τοῦ Βατοπεδίου καὶ τῆς Λαύρας (**), εὗρον μὲν μεταξὺ 5766 χειρογράφων, περιληφθέντων εἰς τὸν ἐμὸν κατάλογον, 845 κώδικας γεγραμμένους ἐπὶ περγαμηνῆς, ἀλλὰ

(*) Ἔνθ' ἀν. σ. 254.

(**) Ἴδ. τὴν ἐμὴν Ἔκθεσιν πρὸς τὴν βουλὴν τῶν Ἑλλήνων περὶ τῆς εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀποστολῆς κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1880. Ἀθήνησιν. 1880.

τούτων παλίμψηστοι εἶνε μόνον δέκα, ὧν μόνον ὀκτὼ ἔχουσιν ἑλληνικὴν τὴν παλαιοτέραν γραφήν. Εἰς τοὺς δέκα δὲ τούτους παλιμψήστους κώδικας προςθετέα καὶ τὰ καθ' ἕκαστα εὑρεθέντα τρία παλίμψηστα φύλλα, οὕτως ὥςτε ἐν συνόλῳ περὶ δεκατριῶν παλιμψήστων δύναμαι νὰ κάμω λόγον.

Φαίνονται λοιπὸν ἐκ τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν παλιμψήστων ἐν ταῖς ἁγιορειτικαῖς βιβλιοθήκαις δύο τινά, ὅτι ἴσως ἐν παλαιοτέροις χρόνοις ἀφῃρέθησαν ὑπὸ ξένων περιηγητῶν τοιαῦτα, κυριώτατα δὲ ὅτι οἱ κατὰ τὸν Ἄθω μονάζοντες ἐν τοῖς μέσοις αἰῶσι μεθ' ἱκανῆς εὐλαβείας περιέσωζον τοὺς παλαιοτέρους κώδικας, μὴ ἀφανίζοντες τὰ παλαιὰ κείμενα χάριν νέων καὶ προτιμῶντες τούτου τὴν ἄλλως δαπανηρὰν καὶ ἐργώδη παρασκευὴν νέων μεμβρανῶν (*).

Ἀλλ' ὁςτιςδήποτε καὶ ἂν εἶνε ὁ λόγος τῆς σπάνιος ταύτης τῶν παλιμψήστων ἐν ταῖς ἁγιορειτικαῖς βιβλιοθήκαις, ταῦτα ἐξεταζόμενα οὐδὲν δυστυχῶς εὕρημα παρέσχον ἄξιον λόγου διὰ τὴν κλασικὴν φιλολογίαν. Ἅπαντα τὰ ἀπεξεσμένα εἶνε κείμενα τῆς Γραφῆς ἢ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Εἶνε λοιπὸν ὑπό τινα ἔποψιν ἀρνητικὸν τὸ πόρισμα τῶν ἐμῶν ἐρευνῶν. Ἀλλὰ καὶ τοιοῦτον ὂν δὲν πρέπει νὰ μένῃ ἄγνωστον. Ἄλλως δὲ δύνανται ἐκ τῶν ἐμῶν ἀνακοινώσεων νὰ πορισθῶσιν ὠφέλειάν τινα οἱ περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παιδείαν διατρίβοντες, ἐπιμελέστερον ἐξετάζοντες τοὺς κώδικας οὓς ἐγὼ ἀνεῦρον ὡς παλιμψήστους· καὶ διὰ ταῦτα δὲν θεωρῶ ὅλως ἄσκοπον τὸν περὶ αὐτῶν λόγον.

Πρέπει δὲ νὰ σημειώσω ἐνταῦθα εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ὅτι οὐδεμίαν ἐποιησάμην χρῆσιν χημικῶν μέσων πρὸς ζωηροτέραν

(*) Ἴδ. περὶ τῆς παρασκευῆς τῶν μεμβρανῶν τὴν ἀξιοσπούδαστον ἐπιστολὴν τοῦ Μαξίμου Πλανούδη, ἣν ἐδημοσίευσα ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρίας τῆς Ἑλλάδος Τόμ. Β σελ. 62 κ. ἑ. Ταύτην ἐξέδωκεν ἔκτοτε καὶ ὁ Max Treu ἐν τῇ σειρᾷ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Πλανούδη ἣν δημοσιεύει ἐν προγράμμασι des Königl. Friedrichs-Gymnasiums zu Breslau. 1887—1888 ἐν σελ. 135 ὑπ' ἀριθ. ρ'.

ἐμφάνισιν τῆς παλαιᾶς γραφῆς τῶν παλιμψήστων. Γνωστὸν εἶνε εἰς τοὺς περὶ τὴν γραφογνωσίαν διατρίβοντας, ὅτι πολλῶν μὲν ὑγρῶν ἔγεινε καὶ γίνεται χρῆσις πρὸς εὐχερεστέραν ἀνάγνωσιν τῶν παλιμψήστων, ἀλλὰ πάντα σχεδὸν ταῦτα εὑρέθησαν ἐπιβλαβῆ, φθείροντα ὁπωςδήποτε τὸν κώδικα θᾶττον ἢ βράδιον (*). Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ ἐπιτριβὴ τῶν ἀμυδρῶν μερῶν τῶν πρωτογράφων δι' ἐλαφρᾶς διαλύσεως θειούχου ἀμμωνίου, ἧς εἶδον γινομένην χρῆσιν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ βρεττανικοῦ μουσείου καὶ τοῦ βαταβικοῦ Λουγδούνου δὲν εἶνε, τοῦ χρόνου προϊόντος, ἀβλαβὴς εἰς τὸν κώδικα, ὥς μ' ἐβεβαίωσεν ὕστερον ὁ διευθυντὴς τῆς δευτέρας ταύτης βιβλιοθήκης κ. W. de Rieu. Διὰ ταῦτα ἐθεώρησα ὀρθοτέραν τὴν βάσιν τῆς ἐπινοήσεως τοῦ Gardthausen, ὅςτις ἐπειράθη νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τὰ παλίμψηστα οὐχὶ δι' αὐτῶν τῶν ὀξέων, ἀλλὰ διὰ τῶν ἀτμῶν αὐτῶν. Ἀλλὰ τὴν μέθοδον, ἣν ἀναγράφει (**), εὗρον δύςχρηστον, ἰδίως μάλιστα ὅταν πρόκειται περὶ χειρογράφων ὀγκωδῶν καὶ ἤδη συμπεπηγμένων, ὧν δυσχερὴς ἢ δ'οἱουςδήποτε λόγους ἀκατόρθωτος καὶ ἀνάρμοστος ἡ διάλυσις εἰς φύλλα. Ἠθέλησα λοιπὸν νὰ ἐφαρμόσω ἴδιόν τι μηχάνημα πρὸς ἐπενέργειαν τῶν ἀτμῶν τοῦ ἄλλως λίαν δραστηρίου θειούχου ἀμμωνίου ἐπὶ τὴν παλαιὰν γραφὴν τῶν παλιμψήστων, καὶ κατεσκεύασα ἐν Ἀθήναις πρὸ τῆς εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος μεταβάσεώς μου ἐκ συνεννοήσεως μετὰ τοῦ χημικοῦ κ. Ἀριστ. Βουσάκη ἁπλοῦν ξύλινον κιβώτιον, εἰς ὃ διεβιβάζετο διὰ μικρᾶς ὀπῆς σωλὴν ἐξ ἐλαστικοῦ, συγκοινωνῶν ἔξωθεν πρὸς φιαλίδιον ἐνέχον τὸ ὀξὺ, ὅπερ ἐθερμαίνετο διὰ φλογὸς μέχρις ἐξατμίσεως, οὕτως ὥςτε οἱ ἀτμοὶ τοῦ θειούχου ἀμμωνίου νὰ εἰςέρχωνται διὰ τοῦ σωλῆνος εἰς τὸ κιβώτιον. Τοῦτο δὲ εἶχε προςηρμοσμένον κάλυμμα· ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς δὲ τούτου πλευρᾶς ἐστηρίζετο

(*) Ἴδ. παραδείγματα λίαν χαρακτηριστικὰ τῆς τοιαύτης ὑπὸ τῶν ὀξέων φθορᾶς τῶν χειρογράφων παρὰ Ebert ἔνθ' ἀν. σ. 53.—Wattenbach ἔνθ' ἀν. σ. 258 κ. ἑ.—Gardthausen Griechische Paläographie σ. 45 κ. ἑ.

(**) Griechische Paläographie σ. 47.

τὸ χειρόγραφον ἀνοικτὸν καὶ ἐλαφρῶς δι' ὕδατος διαβεβρεγμένον ἐν ἐκείναις ταῖς σελίσιν, ὧν ἤθελον νὰ καταστήσω ζωηρότερα τὰ γράμματα. Καὶ ἀπέτυχον μὲν ἐγὼ ἐν τοῖς πρώτοις μοι πειράμασι κατὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος ἕνεκα φθορᾶς τοῦ ἄλλως ἁπλοῦ μηχανήματος τοιαύτης, ὁποία δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπανορθωθῇ ἐκεῖ. Οὐχ ἧττον δ' ἀναγράφω τὰ κατὰ τὴν μέθοδον ταύτην ἐνταῦθα, ἐπειδὴ φρονῶ, ὅτι διὰ τοιούτου τινὸς μηχανήματος τελειοποιουμένου ἐπενεργούντων τῶν ἀτμῶν τῶν ὀξέων εἰς τὰ παλίμψηστα θὰ εἶνε δυνατὴ ἡ ἄνευ βλάβης τῶν περγαμηνῶν εὐχερεστέρα ἀνάγνωσις τῆς ἀμυδρᾶς παλαιᾶς γραφῆς.

Μετὰ δὲ ταύτην τὴν ἀποτυχίαν ἢ μᾶλλον ἀτυχίαν οὔτε τὰ μέσα εἶχον, οὔτε ἤθελον νὰ μεταχειρισθῶ ἀπ' εὐθείας διὰ προστριβῆς ἢ ἄλλης ἐπαλοιφῆς χημικόν τι μέσον, καὶ περιωρίσθην εἰς τὴν μεθ' ἁπλῆν ἀποκάθαρσιν δι' ὕδατος καὶ διὰ χρήσεως τοῦ φακοῦ μελέτην τῶν παλιμψήστων.

Τὰ ὀλίγα ταῦτα, ἀλλ' ἀναγκαῖα πρὸς ἐξήγησιν τοῦ τρόπου καθ' ὃν εἰργάσθην προτάξας, χωρῶ ἐπὶ τὴν περιγραφὴν τῶν δεκατριῶν ἁγιορειτικῶν παλιμψήστων, πρῶτα μὲν τάσσων τὰ εὑρεθέντα παλίμψηστα τὰ περιέχοντα παλαιοτέραν γραφὴν ἐν ξέναις γλώσσαις (Α'—Β'), εἶτα δὲ τὰ καθ' ἕκαστα φύλλα (Γ'—Ε') καὶ τέλος περιγράφων ἐκείνους τοὺς κώδικας, ὧν τὸ ὅλον ἢ μέγα μέρος εἶνε παλίμψηστον, περιέχον μεμβράνας ὧν τὸ πρωτόγραφον εἶνε ἑλληνικόν (Ϛ'-ΙΓ').

Α') Τοῦ ὑπ' ἀρ. 22 (*) κώδικος τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς Σιμοπέτρας, γεγραμμένου τὸν δωδέκατον αἰῶνα εἰς μεμβράνας σχήματος τετάρτου καὶ περιέχοντος ὁμιλίας εἰς διάφορα ῥητὰ τοῦ Εὐαγγελίου, ἀρχομένας ἀπὸ μϛ' καὶ τελευτώσας εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. ο', τινὰ φύλλα εἶνε παλίμψηστα, ἀλλ' ἡ παλαιοτέρα γραφὴ εἶνε ἰβηριτική, ἤτοι εἰς γλῶσσαν γεωργιανήν.

(*) Οἱ ἐν τῇ παρούσῃ ἐκθέσει ἀναγραφόμενοι ἀριθμοὶ τῶν κωδίκων ἐν ταῖς ἁγιορειτικαῖς βιβλιοθήκαις ἀναφέρονται εἰς τὸν ἐμὸν κατάλογον καὶ τὸ ἐπ' αὐτῶν τῶν κωδίκων παρ' ἐμοῦ ἐπικολληθὲν ἀντίστοιχον δελτάριον.

Β΄) Ὁ ὑπ᾿ ἀρ. 99 κῶδιξ τῆς βιβλιοθήκης Κωνσταμονίτου εἶνε γεγραμμένος τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα ἐπὶ περγαμηνῆς εἰς φύλλον καὶ περιέχει Εὐαγγέλιον. Εἶνε δὲ παλίμψηστος· αἱ δὲ πρωτόγραφοι μεμβράναι ἀνῆκον εἰς κώδικα λατινικὸν τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, εὐχερῶς ἀναγινωσκόμενον καὶ περιέχοντα βίους καὶ μαρτύρια ἁγίων.

Γ΄) Φύλλον παλίμψηστον εἶνε τὸ 153 τοῦ ὑπ᾿ ἀρ. 354 κώδικος τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου, ὅστις εἶνε γεγραμμένος τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα ἐπὶ χάρτου εἰς σχῆμα 8^{ον} καὶ περιέχει τὸν Ἀπόστολον καί τινα ἀναγνώσματα. Ἔχει δὲ ὁ κῶδιξ ἐν ἀρχῇ καὶ τέλει παράφυλλα (*) ἐκ περγαμηνῆς, ὧν τὸ ἄνω περὶ οὗ ὁ λόγος, εἰς ὃ ἀπολήγει τὸ χειρόγραφον, εἶχεν ἄλλοτε καὶ ἄλλην γραφὴν τοῦ μικρογραμμάτου ῥυθμοῦ. Οἱ στίχοι τῆς παλαιᾶς ταύτης γραφῆς εἶνε ἐγκάρσιοι πρὸς τοὺς μετὰ τὴν ἀπάλειψιν ἐπ᾿ αὐτῶν ἐπιγραφέντας. Εἶχε δ᾿ ἕκαστος τῶν παλαιῶν στίχων πλάτος 0,14. Ἐν τῷ ἐμπροσθίῳ μέρει τοῦ εἰρημένου φύλλου (153,α) ἀνέγνων ἐκ τῆς λίαν ἀμυδρᾶς παλαιοτέρας γραφῆς ἐν μὲν τῷ πρώτῳ στίχῳ τάδε τὰ γράμματα *ναψυχονυμιυανον*, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ *το· · · · εμψυχωνιδὲ*, ἐν δὲ τῷ δεκάτῳ *εἶναι δυνατὰ*, ἐν δὲ τῷ δεκάτῳ τρίτῳ *τα· · · ·τα· · · · ·αστήματα καί*. Ταῦτα δὲν φαίνονται ἀρκοῦντα πρὸς ὁρισμὸν τῆς ἐν τῷ παλαιοτέρῳ κώδικι, ἐξ οὗ εἰλημμένον τὸ φύλλον, περιεχομένης ὕλης.

Δ΄) Παλίμψηστον εἶνε καὶ τὸ ἐν τέλει τοῦ ὑπ᾿ ἀρ. 369 κώδικος τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου φύλλον. Καὶ ὁ μὲν ὅλος κῶδιξ εἶνε χαρτῷος γεγραμμένος τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα, καὶ περιέχει ἀκολουθίας διαφόρων ἑορτῶν, ἐκ περγαμηνῆς δ᾿ εἶνε μόνον τὸ τελευταῖον φύλλον. Τούτου ἡ μὲν ἀνωτέρα γραφὴ δηλοῖ χεῖρα τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, καὶ περιέχει στιχηρά, ἡ δὲ κάτωθεν γραφὴ ἀνέρχεται εἰς τὸν δωδέκα-

(*) Οὕτως ἐκάλουν οἱ Βυζαντῖνοι τὰ συνήθως ἄγραφα φύλλα τὰ πρὸς ἐπικάλυψιν τῶν βιβλίων ἔσωθεν τοῦ σταχώματος ἐν ἀρχῇ καὶ τέλει τιθέμενα, τὰ παρὰ μὲν τῶν Γάλλων feuilles de garde, παρὰ δὲ τῶν Γερμανῶν Schmutzblätter λεγόμενα.

τον αἰῶνα, καὶ τὰ γράμματα εἶνε τοῦ μικροῦ ρυθμοῦ πλὴν ὀλίγων κεφαλαίων, ἀνηκόντων εἰς τίτλον, ἐξ οὗ διέκρινα τὰς λέξεις ΕΝΔΟΞΟΝ ΚΑΙ ΑΧ.... Εἶνε δὲ ἡ ὕλη τῆς παλαιᾶς γραφῆς τοῦ φύλλου τούτου ἐκκλησιαστικὴ, ὡς γίνεται προφανὲς ἐκ τῶν ἀναγνωσθεισῶν λέξεων τοῦ κειμένου, *καὶ τοῦ υἱοῦ ..... συνάναρχον καὶ ὁμότιμον τὰ πλήθη* κτλ.

Ε΄) Μεταξὺ τῶν διεσπασμένων τεμαχίων διαφόρων κωδίκων καὶ χύδην φερομένων φύλλων ἐν τῇ μονῇ Καρακάλλου, ἅτινα συλλέξας κατέθηκα πάντα εἰς φάκελον, εἰς ὃν ἐδόθη ὁ ἀριθμὸς 245, εὑρίσκεται καὶ ἓν φύλλον ἐπὶ περγαμηνῆς παλίμψηστον. Τούτου ἡ μὲν νεωτέρα χεὶρ εἶνε τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος, καὶ εἶνε δι' αὐτῆς γεγραμμένα τροπάρια, ἡ δὲ πρωτόγραφος καὶ ἀπαλειφθεῖσα γραφὴ ἀνέρχεται εἰς τὸν δέκατον αἰῶνα, εἶνε τοῦ μικρογραμμάτου ρυθμοῦ καὶ περιεῖχε προφανῶς ὕλην ἐκκλησιαστικὴν χωρὶς νὰ δύναμαι νὰ ὁρίσω ἀκριβέστερον τὸ περιεχόμενον αὐτῆς.

ϛ΄) Ὁ ὑπ' ἀρ. 54 ἐπὶ περγαμηνῆς τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα γεγραμμένος κῶδιξ τῆς μονῆς Ἰβήρων, ἀποτελούμενος ἐν ὅλῳ ἐκ φύλλων 191 εἰς 8ον, εἶνε Τετραευάγγελον. Γνωρίζομεν δὲ τούτου τὸν βιβλιογράφον ἐκ τῆς ἐν τέλει σημειώσεως *εὔχου* (sic) *καὶ τῷ γράψαντι Θεοφυλάκτῳ ἱερομονάχῳ*. Ἄσχετον δὲ πρὸς τὸν χρόνον τῆς γραφῆς εἶνε τὸ ἔν τινι παρενθέτῳ σημειώσει ἀναφερόμενον ἔτος ,ϛΨϞΘ΄ (=1291), ὅπερ τοῦτο μόνον ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ κῶδιξ ἐγράφη πρὸ τούτου τοῦ ἔτους, τοῦθ' ὅπερ ἄλλως ἠδύνατο νὰ ἐξαχθῇ καὶ ἐκ τοῦ ρυθμοῦ τῶν γραμμάτων. Ἀλλ' ὁ Θεοφύλακτος πρὸς σύμπηξιν τοῦ τεύχους, ἐν ᾧ ἔγραψε τὸ Τετραευάγγελον, δὲν παρεσκεύασε νέας μεμβράνας, ἀλλ' ἔλαβε παλαιάς. Οὕτως ὁ κῶδιξ εἶνε παλίμψηστος δι' ὅλων τῶν φύλλων πλὴν ὀλίγων μόνον, τῶν ὑπ' ἀρ. 160—181. Ὁ δὲ παλαιὸς κῶδιξ, οὗ τὰς μεμβράνας μετέγραψεν ὁ βιβλιογράφος τοῦ Τετραευαγγέλου, ἦτο γεγραμμένος πιθανῶς τὸν ἑνδέκατον αἰῶνα, κατὰ δύο σελίδας (*), ὧν

(*) Μεταχειρίζομαι τὴν λέξιν ταύτην κατὰ τὸν γνωστὸν ὅρον ἐν τῇ ἐννοίᾳ

ἑκατέρα εἶχε πλάτος 0,04, κατὰ μῆκος δὲ συνήθως στίχους 23. Ὡς δὲ γίνεται δῆλον ἐκ τῶν ἐνιαχοῦ καὶ διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ ἀναγινωσκομένων λέξεων τῆς κάτωθεν γραφῆς, περιεῖχεν ὁ παλαιὸς κῶδιξ βίους καὶ μαρτύρια ἁγίων. Ἀλλ᾽ ἐν τῷ συνόλῳ ἡ παλαιὰ γραφὴ εἶνε οὕτως ἐξίτηλος, ὥςτε ἐκ τῶν ἀμυδροτάτων καταστάντων γραμμάτων ἐλάχιστα δυστυχῶς διακρίνονται.

Ζ΄) Ὁ ὑπ᾽ ἀρ. 64 κῶδιξ τῆς μονῆς Ἰβήρων σύγκειται ἐκ φύλλων 277 εἰς 8ον καὶ εἶνε γεγραμμένος τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα. Περιέχει δὲ ἑρμηνείαν εἰς τὸ Ψαλτήριον, οὗ τὸ κείμενον ἀναγράφεται ἐρυθροβαφὲς κατὰ βραχέα τεμάχια, εἰς ἃ ἕπεται ἑκάστοτε ἐναλλὰξ ἡ ἑρμηνεία, γεγραμμένη διὰ μέλανος. Εἶνε δὲ ἡ ἑρμηνεία αὕτη ἀξία λόγου κατά τινα ἐπὶ τοῦ κώδικος σημείωσιν τοῦ Ῥώσου θεολόγου Πορφυρίου Οὐσπένσκη, τοῦ ἔπειτα γενομένου μητροπολίτου Μόσχας, ὅςτις ἐπεσκέφθη τὰς μονὰς τοῦ Ἁγίου Ὄρους τὸ πρῶτον ἐν ἔτει 1846. Καὶ ὁ κῶδιξ οὗτος εἶνε παλίμψηστος, συνεπήχθη δὲ ἐκ δύο παλαιοτέρων κωδίκων, ἀμφοτέρων γεγραμμένων διὰ γραμμάτων τῆς μικρᾶς γραφῆς τὸν δέκατον αἰῶνα κατὰ δύο σελίδας. Καὶ τοῦ μὲν πρώτου τούτων, οὗ αἱ μεμβράναι διήκουσι μέχρι τοῦ φύλλου 249 τοῦ νέου κώδικος, τὸ περιεχόμενον διακρίνεται εὐχερῶς, καθότι οἱ στίχοι τοῦ πρωτογράφου διαφαίνονται διὰ μέσου τῶν τῆς νεωτέρας γραφῆς, οἵτινες δὲν ἐγράφησαν ἐπ᾽ αὐτῶν, ἀλλ᾽ ἄνωθεν ἢ κάτωθεν τῶν παλαιῶν. Εἶνε λοιπὸν ἡ ὕλη τοῦ παλαιοῦ τούτου κώδικος Κανόνες εἰς τὴν Θεοτόκον καὶ ἄλλοι. Ἀπὸ δὲ τοῦ φύλλου 249 καὶ ἑξῆς ἔχομεν τὰ λείψανα τοῦ ἑτέρου τῶν παλαιῶν κωδίκων, οὗ ἡ διάγνωσις δὲν εἶνε ὡς ἡ τοῦ ἄλλου ἀμέσως εὐχερής, περιεῖχε δὲ ὅμως καὶ οὗτος κείμενον ἐκκλησιαστικόν, καὶ δή, ὡς φαίνεται, τροπάρια (*).

τῶν στηλῶν, εἰς ἃς διηρεῖτο ἐνίοτε τὸ πλάτος τῆς σελίδος τῶν παλαιῶν κωδίκων.

(*) Ἀγνοῶ ἂν ὁ Πορφύριος Οὐσπένσκης, ὅςτις, καθ᾽ ἃ ἀνωτέρω εἴρηται, ἐμελέτησε τοῦτον τὸν κώδικα, ἔγραψέ πού τι περὶ τοῦ παλιμψήστου.

Η΄) Ὁ ὑπ' ἀρ. 91 κῶδιξ τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς Διονυσίου εἶνε γεγραμμένος εἰς σχῆμα 16ον τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα καὶ περιέχει λόγους Μάρκου τοῦ Αἰγυπτίου καὶ Ἰσαὰκ τοῦ Σύρου καὶ λόγον τοῦ ἀββᾶ Ζωσιμᾶ «περὶ ἀπροσπαθείας καὶ ἀνεξικακίας». Αἱ μεμβράναι τοῦ τελευταίου τρίτου τοῦ κώδικος τούτου εἶνε παλίμψηστοι. Εἶνε δὲ ἡ κάτωθεν γραφὴ μικρὰ τοῦ δεκάτου αἰῶνος, καὶ ἀνῆκον αἱ πάλιν μεταγραφεῖσαι μεμβράναι εἰς κώδικα μέγαν σχήματος 4ου ἢ μεγάλου 8ου γεγραμμένον κατὰ δύο σελίδας. Περιεῖχε δὲ ὁ παλαιὸς οὗτος κῶδιξ, ὡς ἀναγνωρίζεται ἐκ τῶν ἀναγινωσκομένων λέξεων, συγγραφὴν ἐκκλησιαστικὴν διῃρημένην εἰς τίτλους καὶ ἐδάφια καὶ γεγραμμένην, ὥς μοι φαίνεται, ἐνιαχοῦ, εἰ μὴ καὶ πανταχοῦ, κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν. Ἐν ἐδαφίῳ τινὶ φέροντι τὸν ἀριθμὸν *κδ΄* ἀναγνωρίζονται αἱ λέξεις «· · · *καὶ Μενανδριανοῖς μαθητευομένου* (;) *καὶ τὰ ὅμοια* · · ·» Ἐν δὲ τῶν κεφαλαίων φέρει διὰ μεγάλων γραμμάτων τήν δε τὴν ἐπιγραφὴν · · · ΙΕΡΟCΟΛΥΜΙΤΟΥ ΕΚ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΔΩΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟCΤΟΛΩΝ.

Τὸ κεφάλαιον ἐν ᾧ εὕρηνται τὰ περὶ Μενανδριανῶν ἀνωτέρω ἀναγραφέντα ἀνευρίσκεται ἐν τῇ Ἀνακεφαλαιώσει τοῦ Παναρίου τοῦ Ἐπιφανίου (ἐκδόσεως Dindorf. τόμ. Α΄ σ. 242) «Βασιλιδιανοὶ τῆς αὐτῆς αἰσχρουργίας τελεσταί, ἀπὸ Βασι»λίδου τοῦ ἅμα Σατορνίλῳ τοῖς Σιμωνιανοῖς *καὶ Μενανδρια»νοῖς μεμαθητευμένου, τὰ ὅμοια* μὲν φρονοῦντος, κατά τι δὲ «διαφερομένου». Πράγματι δὲ ἡ αἵρεσις τῶν Βασιλιδιανῶν εἶνε ἡ κδ΄ τῶν ἐν τῷ Παναρίῳ. Ἀπὸ δὲ τῆς δευτέρας ἐπιγραφῆς λείπει δυστυχῶς τὸ προτεταγμένον ὄνομα τοῦ συγγραφέως, ὅπερ δὲν ἠδυνήθην νὰ ἀναγνώσω. Ἀλλ' ἰδοὺ τίνα περὶ αὐτοῦ μοὶ γράφει ὁ ἐν Ἰένῃ τῆς Γερμανίας ἐπιφανὴς θεολόγος κ. Lipsius, προθύμως ἀπαντήσας εἰς ἐρώτησιν ἀπευθυνθεῖσαν αὐτῷ διὰ τοῦ λογίου ἐφημερίου τῆς ἐν Σμύρνῃ γερμανικῆς κοινότητος τῶν διαμαρτυρομένων κ. Φιλίππου Meyer· «Σημειωτέον, ὅτι οὔτε ἡ Ἀνακεφαλαίωσις οὔτε τὸ Πανάριον τοῦ Ἐπιφανίου εἶνε γεγραμμένα κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν. Ἂν λοιπὸν

μέρη τινὰ τῆς ὑφ' ὑμῶν ἀνακαλυφθείσης συγγραφῆς εἶνε γεγραμμένα, ὡς γράφετε, κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ἕπεται, ὅτι τὸ πρωτόγραφον τοῦ παλιμψήστου περιέχει καὶ ἄλλην ὕλην πλὴν τῆς Ἀνακεφαλαιώσεως τοῦ Παναρίου. Πρὸς τοῦτο δὲ συμφωνεῖ ἡ ἄλλη παρ' ὑμῶν ἀναγνωσθεῖσα ἐπιγραφὴ · · · ΙΕΡΟϹΟΛΥΜΙΤΟΥ ЄΚ ΤΩΝ ΠЄΡΙΟΔΩΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟϹΤΟΛΩΝ. Τὸ μέρος τοῦτο δὲν δύναται νὰ εἶνε ἐκ τοῦ Ἐπιφανίου. Καὶ δὲν δύναμαι μὲν νὰ εἴπω ἀσφαλῆ περὶ τοῦ συγγραφέως ἄνευ περισσοτέρων εἰδήσεων, ἀλλ' εἰκάζω ὅτι προηγεῖτο τὸ ὄνομα ϹΩΦΡΟΝΙΟΥ. Περὶ Σωφρονίου τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων (ζήσαντος κατὰ τὸν ἕβδομον αἰῶνα) γνωρίζομεν τοῦτο τοὐλάχιστον, ὅτι συνέγραψεν ἔργον, οὗ δυστυχῶς σώζεται μόνον λατινικὸν ἀπόσπασμα, φέρον τὴν ἐπιγραφὴν Sophronii Patriarchæ Hierosolymitani de laboribus certaminibus et peregrinationibus SS. apostolum Petri et Pauli (Bibliotheca Patrum ed. de la Bigne. Paris. 1589. Tom. VII, στηλ. 153 κ. ἑ.) Κατὰ ταῦτα, ἂν ἡ εἰκασία μου εἶνε ὀρθή, ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ κεφαλαίου πρέπει νὰ συμπληρωθῇ ὡς ἑξῆς· *Σωφρονίου πατριάρχου Ἱεροσολυμίτου ἐκ τῶν περιόδων τῶν ἁγίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου* (*). Ἀκριβεστέρα μελέτη τοῦ παλιμψήστου θέλει ἀποδείξει ἂν ἡ εἰκασία μου ἔχει ὀρθῶς. Πάντως δὲ τὸ παλίμψηστον εἶνε ἄξιον ἀναγνώσεως καὶ μελέτης, ἠθέλετε δὲ παρέξει μεγάλην ὑπηρεσίαν εἰς τὴν ἐπιστήμην, ἂν ἀνελαμβάνετε τοῦτο τὸ ἔργον.»

Θ') Ὁ ὑπ' ἀρ. 27 κῶδιξ τῆς μονῆς Καρακάλλου, γεγραμμένος ἐπὶ περγαμηνῆς εἰς 8ον κατὰ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα περιέχει ἑορτολόγιον τῶν δώδεκα μηνῶν, τριῳδίου, πεντηκοσταρίου καὶ παρακλητικῆς. Τοῦ κώδικος τούτου πολλὰ φύλλα εἶνε παλίμψηστα. Εἶνε δὲ τὸ πρωτόγραφον τοῦ μικρογραμ-

(*) Κατὰ μὲν τἆλλα συμφωνῶ πληρέστατα πρὸς τὸν κ. Lipsius, ἀλλὰ τὴν λέξιν π α τ ρ ι ά ρ χ ο υ θεωρῶ παρέλκουσαν. Ἢ ἔπρεπε νὰ γραφῇ π α τ ρ ι ά ρ χ ο υ Ἱ ε ρ ο σ ο λ ύ μ ω ν ἤ, ἀφ' οὗ ἔχομεν μεμαρτυρημένον τὸ Ἱ ε ρ ο σ ο λ υ μ ί τ ο υ, τὸ π α τ ρ ι ά ρ χ ο υ δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ὀρθῶς.

μάτου ῥυθμοῦ καὶ ἀνέρχεται, ὡς φαίνεται, εἰς τὸν ἑνδέκατον αἰῶνα. Ἔγεινε δὲ χρῆσις τῶν παλαιῶν ἐκείνων μεμβρανῶν κατὰ διεύθυνσιν ἀντίθετον πρὸς τὴν νεωτέραν γραφήν. Ἀλλ' ἡ παλαιοτέρα γραφὴ εἶνε οὕτως ἀμυδρὰ καὶ διεφθαρμένη, ὥςτε ἀποβαίνει ὅλως ἀδύνατος ἡ ἀνάγνωσις οἱουδήποτε μέρους. Οὐ μικρὸν δὲ συντελεῖ εἰς τὴν δυσχέρειαν ταύτην περὶ τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τὸ ἄλλως σπανίως παρουσιαζόμενον ἐν τοῖς χειρογράφοις φαινόμενον τῆς χαράξεως γραμμῶν οὐ μόνον ὁριζοντείων, ἀλλὰ καὶ καθέτων, δι' ὧν διαιρεῖται ἡ ὅλη ἐπιφάνεια τῶν φύλλων τῆς περγαμηνῆς εἰς τετραγωνίδια. Ἔπραξε δὲ τοῦτο βιβλιογράφος τοῦ νεωτέρου μουσικοῦ κειμένου τοῦ γραφέντος ἐπὶ τῆς ἀπαλειφθείσης παλαιοτέρας γραφῆς χάριν εὐκολωτέρας ἐν τοῖς τετραγωνιδίοις ἐγγραφῆς τῶν διαστίχων μουσικῶν σημείων.

Γ') Ὁ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς μονῆς Ἐσφιγμένου ὑπ' ἀρ. 27 ἐπὶ περγαμηνῆς κῶδιξ εἶνε γεγραμμένος εἰς $4^{ον}$ ἐν ἔτει 1311 μ. Χ. καὶ σύγκειται ἐκ φύλλων 175, ὧν μόνον τὸ τελευταῖον εἶνε συνηρμοσμένον ἐκ δύο φύλλων περγαμηνῆς εἰς $8^{ον}$, γεγραμμένων τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα καὶ περιεχόντων ἀποσπάσματα Ψαλτηρίου. Ἐν δὲ τῷ ὅλῳ κώδικι περιέχεται Τετραευάγγελον, οὗ προτάσσεται «τάξις καὶ ἀκολουθία τῆς τῶν ἀποστόλων ἀναγνώσεως», ἡ ἐπιστολὴ Εὐσεβίου εἰς Καρπιανὸν καὶ μηνολόγιον τῶν Εὐαγγελίων, ἐπιτάσσεται δὲ πίναξ τῶν κατὰ Κυριακὰς Εὐαγγελίων. Ἐν φ. 13, β περιέχεται ἀτεχνοτάτη καὶ λίαν παρεφθαρμένη ἱστορία (miniature), παριστάνουσα τοὺς τέσσαρας εὐαγγελιστάς, ἅπαντας καθημένους καὶ γράφοντας, ἐστραμμένους δὲ πρὸς τὰ δεξιὰ τῷ θεωμένῳ. Ἐν φ. 174,α εὕρηται ἀναγεγραμμένη ἡ ἑξῆς σημείωσις περὶ τοῦ βιβλιογράφου *«ἐτελειώθη τὸ παρὸν τετραβάγγελον διὰ χειρὸς θεοδώρου ἱερέως καὶ εὐτελοῦς ἐξ ἐπιτροπῆς κῦρ βαρνάβα ιερομονάχου τοῦ ἐπίκλην ὀγωνικὰ βασιλεύοντος κῦρ ἀλεξίου τοῦ μεγάλου κομνηνοῦ ἔτος ,ϛωιθ' ἰνδ.* [θ'] (*) *καὶ οἱ ἀνα-*

(*) Συνεπλήρωσα ἐν τούτοις τὴν λείπουσαν ἐκ τοῦ χειρογράφου ἰνδικτιῶνα.

γινώσκοντες κτλ». Ἐκ τῆς σημειώσεως ταύτης γίνεται δῆλον οὐ μόνον τὸ ἔτος καθ' ὃ ἐγράφη ὁ κῶδιξ, τὸ 1311, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἐγράφη ἐν τῇ Τραπεζουντίᾳ, ὡς πειθόμεθα ἐκ τῆς μνείας Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, ὅςτις εἶνε ὁ αὐτοκράτωρ Τραπεζοῦντος Ἀλέξιος ὁ Β'.

Ὁ κῶδιξ οὗτος σύγκειται ὅλος ἐκ φύλλων παλιμψήστων. Τὸ δὲ πρωτόγραφον, οὗ ἀπηλείφθη ἡ γραφὴ, ἦτο γεγραμμένον κατὰ δύο σελίδας διὰ μεγάλων γραμμάτων περὶ τὸν ἕκτον αἰῶνα, φαίνονται δ'ἀνήκοντα πάντα τὰ φύλλα εἰς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν κώδικα. Ἀλλ' ἡ παλαιοτέρα αὕτη γραφὴ εἶνε ἀμυδροτάτη καὶ ἀφανὴς, τοῦτο δὲ μόνον διαφαίνεται, ἰδίως ἐκ τῶν φ. 120,α καὶ 120,β, ὅτι περιείχοντο εὐαγγέλια. Εἶνε λοιπὸν περίεργος ὁ παλίμψηστος οὗτος κῶδιξ καὶ ὑπὸ ταύτην τὴν ἔποψιν, ὅτι ἥ τε παλαιοτέρα καὶ ἡ νεωτέρα γραφὴ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ὕλην παρέχουσι, τὰ ἔργα τῶν εὐαγγελιστῶν, οὕτως ἢ ἄλλως διατεταγμένα. Ἡ δ' αἰτία ἡ προκαλέσασα τὴν ἀπάλειψιν τοῦ παλαιοῦ κώδικος εἶνε ἐν τῇ προκειμένῃ περιστάσει προφανής· εἶνε δῆλα δὴ ἡ δυσχέρεια ἣν παρεῖχε πλέον πρὸς ἀνάγνωσιν κατὰ τὴν δεκάτην τετάρτην ἑκατονταετηρίδα ἡ ἐκτὸς πάσης χρήσεως ἤδη ἀπὸ αἰώνων γραφὴ τοῦ μεγαλογραμμάτου ῥυθμοῦ, εἰς ἣν ἦσαν γεγραμμέναι αἱ παλαιαὶ μεμβράναι, ἃς ἀπήλειψεν ὁ ἱερεὺς Θεόδωρος, ὅπως μεταγράψῃ τὸ Τετραευάγγελον κατὰ παραγγελίαν τοῦ ἱερομονάχου Βαρνάβα.

ΙΑ') Παλίμψηστος εἶνε καὶ ὁ ὑπ' ἀρ. 458 ἐπὶ περγαμηνῆς εἰς σχῆμα 4ον κῶδιξ τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου, περιέχων Μηνολόγιον γεγραμμένον τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, ὡς δηλοῦται ἐκ τοῦ ῥυθμοῦ τῶν γραμμάτων. Ἐκ δὲ τοῦ φ. 126,β μανθάνομεν καὶ τὸ ὄνομα τοῦ βιβλιογράφου, ὅςτις ἦτο μοναχὸς, ἐκαλεῖτο δὲ Θεόδωρος καὶ προσεπωνυμεῖτο Ῥαιδεστηνὸς, πιθανῶς ὡς ἐκ Ῥαιδεστοῦ καταγόμενος. Ἅπαντα τὰ φύλλα τοῦ κώδικος τούτου εἶνε παλίμψηστα. Ἀλλὰ δυστυχῶς ἡ παλαιοτέρα γραφὴ εἶνε μετὰ μεγάλης ἐπιμονῆς διεξεσμένη καὶ ὁ κῶδιξ ἱκανῶς βεβλαμμένος ὑπὸ τῆς ἐν ἔτει 1870 ἐνσκηψάσης εἰς τὴν μονὴν πυρκαϊᾶς, ἐξ ἧς τὰ πρῶτα μάλιστα

αὐτοῦ φύλλα εἶνε ὅλως συνεστραμμένα καὶ ἐφθαρμένα, οὕτως ὥςτε μόλις που διακρίνονται τὰ γεγραμμένα κάτωθεν τοῦ Μηνολογίου. Καθ' ὅσον δὲ διαφαίνεται ἡ γραφὴ αὕτη, ἀνήκει εἰς κώδικα τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος γεγραμμένον κατὰ μίαν σελίδα, ἦτο δὲ πιθανώτατα ἡ ὕλη αὐτοῦ ἐκκλησιαστική, ὡς ἔξεστιν εἰκάσαι ἔκ τινων τεκμηρίων.

ΙΒ') Ὁ ὑπ' ἀρ. 54 ἐπὶ περγαμηνῆς εἰς σχῆμα 4ον κῶδιξ τῆς αὐτῆς μονῆς εἶνε παλίμψηστος. Καὶ ἡ μὲν νεωτέρα χεὶρ δι' ἧς ἐγράφησαν αἱ τὸν κώδικα πληροῦσαι εἴκοσι καὶ δύο ὁμιλίαι τοῦ Χρυσοστόμου εἶνε τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, ἐξαιρουμένων τῶν πέντε πρώτων φύλλων, δι' ὧν ἀνεπληρώθη κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα ἡ λείπουσα ἀρχὴ τῆς «περὶ ὑπομονῆς τῶν ἁγίων» ὁμιλίας, ἥτις ὅμως καὶ νῦν φέρεται πάλιν ἀκέφαλος ἐν τῷ χειρογράφῳ. Ἐν δὲ τοῖς φύλλοις τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος (ἀποτελεῖται δὲ ὁ κῶδιξ ἐκ φύλλων ἐν ὅλῳ 304) αἱ Ὁμιλίαι τοῦ Χρυσοστόμου εἶνε γεγραμμέναι ἐπὶ παλαιοτέρας γραφῆς, ἀλλ' αὕτη δυστυχῶς μόλις που διαφαίνεται οὐ μόνον διὰ τὴν ἐπιμονὴν μεθ' ἧς ἔγεινεν ἡ ἀπόξεσις αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ διότι οἱ στίχοι τῆς νέας γραφῆς δὲν ἐγράφησαν, ὡς πολὺ συνηθέστερον συμβαίνει ἐν τοῖς παλιμψήστοις, μεταξὺ τῶν στίχων τῆς παλαιοτέρας, ἀλλ' ἐπ' αὐτῶν τούτων, οὓς καὶ καλύπτουσι. Διὰ ταῦτα παντελῶς ἀδύνατος καθίσταται ἡ ἀνάγνωσις τοῦ πρωτογράφου.

ΙΓ') Τὸ σπουδαιότατον πάντων τῶν παλιμψήστων, ἅτινα εὗρον ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει, εἶνε ὁ ὑπ' ἀρ. 86 κῶδιξ τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου. Εἶνε δὲ γεγραμμένος τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα εἰς σχῆμα 8ον, σύγκειται ἐκ φύλλων 238 καὶ περιέχει τὸ Ψαλτήριον, γεγραμμένον, ὡς δηλοῦται ἐκ τοῦ ἐν φ. 234,α χωλιαμβικοῦ στίχου *Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Σωφρονίου πόνος* ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Σωφρονίου, πιθανῶς αὐτοῦ ἐκείνου, ὅςτις ἔγραψε τὸ ὑπ' ἀριθ. 361 Τυπικὸν τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Coislin. Ἀλλ' ὁ Σωφρόνιος, ὅπως γράψῃ τὸ Ψαλτήριον αὐτοῦ, κατέστρεψεν ὀκτὼ ἄλλους κώδικας ἐπὶ περγαμηνῆς παλαιοτέρους. Λέγω δὲ ὅτι κατέστρεψε, διότι δὲν

περιωρίσθη εἰς τὴν ἀπάλειψιν τῶν παλαιῶν γραφῶν, ἀλλ' ἀπέκοψε κατὰ παντοίους τρόπους ἀρχαιοτέρους κώδικας μεγαλειτέρου σχήματος ὅπως δώσῃ εἰς αὐτοὺς τὸ μέγεθος τῶν μεμβρανῶν, εἰς ἃς ἐσκόπει νὰ γράψῃ τὸ Ψαλτήριον. Διακρίνομεν λοιπὸν ἐν τούτῳ τῷ παλιμψήστῳ τὰς ἑξῆς παλαιὰς γραφάς· 1) πλεῖστα φύλλα καὶ τὰ παράφυλλα ἀνήκουσιν εἰς παλαιὸν κώδικα τοῦ μεγαλογραμμάτου ῥυθμοῦ, γεγραμμένον τὸν ἕκτον ἢ ἕβδομον αἰῶνα κατὰ δύο σελίδας, ὧν ἑκατέρα εἶχε πλάτος 0,055 τοῦ γαλλικοῦ μέτρου. Ὡς εὐκόλως ἀναγνωρίζεται ἐκ τῶν φ. 15,α 17,α 35,α 178,α 195,β, ὁ παλαιὸς ἐκεῖνος κῶδιξ περιεῖχεν ἀναγνώσματα ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου· ἦτο ἄρα εὐαγγελιστάριον, οὗ τὰ τελευταῖα τἄλλα ἀπεκόπησαν ὑπὸ τοῦ Σωφρονίου πρὸς σύμπηξιν τοῦ νέου κώδικος. Φύλλα παλίμψηστα ἐκ τοῦ αὐτοῦ παλαιοῦ χειρογράφου εἶνε πλὴν τῶν ἀνωτέρω σημειωθέντων τὰ 2—10, 29—30, 36—38, 193, 197, 200, 205—208 καὶ ἄλλα πολλά. Ἐπειδὴ δὲ τὸ σχῆμα τοῦ παλαιοῦ κώδικος ἦτο πολὺ μεγαλείτερον τοῦ νεωτέρου, εἰς ὃν μετεγράφη τὸ Ψαλτήριον, ὁ Σωφρόνιος ἀπέκοψε μὲν τὰ παλαιὰ φύλλα, ὅπως προσαρμόσῃ αὐτὰ εἰς τὸ νέον μέγεθος, ἐν δὲ τῇ συμπήξει τοῦ νέου κώδικος ἔθηκεν αὐτὰ οὐχὶ κατὰ μῆκος, ἀλλὰ κατὰ πλάτος. — 2) Δεύτερος κῶδιξ παλαιὸς ὃν μετεχειρίσθη ὁ βιβλιογράφος χάριν τοῦ Ψαλτηρίου εἶνε ἐκεῖνος ἐξ οὗ ἐλήφθησαν τὰ φύλλα 43, 44 καὶ πρὸ πάντων πολλὰ ἐν τέλει τοῦ νεωτέρου χειρογράφου, τὰ 162—164, 167—169, 171, 173, 174, 176, 179, 181, 182, 184, 187, 189, 190 καὶ ἄλλα. Ἦτο δὲ ὁ κῶδιξ οὗτος γεγραμμένος τὸν ἑνδέκατον αἰῶνα ἐν μικρογραμμάτῳ ῥυθμῷ κατὰ μίαν σελίδα ἔχουσα πλάτος 0,10, καὶ περιεῖχεν ἐπιστολὰς τῶν ἀποστόλων. Τούτων αἱ τοῦ Παύλου διακρίνονται μάλιστα ἐκ τοῦ φ. 171,α ἔνθα ἡ παλαιὰ γραφὴ εἶνε ἀντίστροφος πρὸς τὴν νεωτέραν. Ἐν τῷ φύλλῳ ἐκείνῳ διέκρινα χωρίον, ὅπερ εὑρίσκομεν ἐν τῇ πρὸς Γαλάτας ἐπιστολῇ τοῦ Παύλου (Δ, 17) μετὰ μικρῶν μόνον διαφορῶν, ἀποδοτέων εἰς διαφόρους γραφὰς τοῦ ὑπ' ὄψιν χειρογράφου.

Κῶδιξ Κουτλουμουσίου	Παύλου Γαλ. Δ′ 17
. . . *ρύξαντες κἂν ἐδώκατέ μοι ὥςτε ἐχθρὸς ὑμῖν γέγονα ἀληθεύων ἐν ὑμῖν ζηλοῦσιν ὑμᾶς.*	*ἐξορύξαντες ἂν ἐδώκατέ μοι ὥςτε ἐχθρὸς ὑμῶν γέγονα ἀληθεύων ὑμῖν ζηλοῦσιν ὑμᾶς.*

Τῆς καθολικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἰακώβου, ἡ ἀρχὴ ἀναγινώσκεται ἐν φ. 167,α πρὸς τὰ κάτω. Ἐπειδὴ δὲ ὁ παλαιὸς κῶδιξ ἐξ οὗ ἐλήφθησαν ταῦτα τὰ φύλλα δὲν ἦτο ἀρχῆθεν πολὺ μεγαλείτερος τὸ σχῆμα ἐκείνου ὃν ἤθελε νὰ συμπήξῃ ὁ βιβλιογράφος τοῦ Ψαλτηρίου, ἐποιήσατο οὗτος χρῆσιν αὐτῶν κατὰ τὴν αὐτὴν διεύθυνσιν ἣν ἔχει καὶ ὁ νέος κῶδιξ, προσαρμόσας τὰ φύλλα ταῦτα εἰς μῆκος κατ᾽ εὐθεῖαν ἢ καὶ ἀντιστρόφως. — 3) Εἰς ἄλλον κώδικα ἀνῆκον πρότερον τὰ φύλλα 28, 60, 125, 126, 138, 143, 154, 161 καὶ ἄλλα. Ἦτο δὲ γεγραμμένος οὗτος περὶ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα διὰ μικρῶν γραμμάτων κατὰ δύο σελίδας, ὧν ἑκατέρα εἶχε πλάτος 0,07. Τοῦ κώδικος τούτου τὰ φύλλα ἦσαν μεγαλείτερα τοῦ νέου σχήματος, διὰ τοῦτο δὲ ὁ Σωφρόνιος, θέλων νὰ προςαρμόσῃ ταῦτα εἰς τὸν νέον ὑπ᾽ αὐτοῦ συμπηχθέντα κώδικα κατὰ τὴν αὐτὴν πάντοτε διεύθυνσιν, κατώρθωσε τοῦτο ἀποκόπτων συνήθως τὴν ἑτέραν τῶν σελίδων, ὅπως γείνωσι στενότεραι αἱ μεμβράναι. Ἐπειδὴ δὲ δὲν ἦτο μόνον κατὰ πλάτος μεγαλείτερος ὁ παλαιὸς κῶδιξ, ἀλλὰ καὶ κατὰ μῆκος ὑπερεξεῖχε τοῦ νεωτέρου, ἠλάττωσεν ὁ βιβλιογράφος τοῦ Ψαλτηρίου καὶ τὸ μῆκος δι᾽ ἀποκοπῆς οὕτως ὥςτε σήμερον οὐδὲ μίαν εὑρίσκομεν σελίδα τοῦ παλαιοῦ κώδικος καθ᾽ ὅλον αὐτῆς τὸ μῆκος, οὐδὲ δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἀσφαλῶς ἐκ πόσων ἐν ὅλῳ στίχων συνίσταντο αἱ σελίδες τοῦ παλιμψήστου, καθότι τούτου τὸ γεγραμμένον μέρος ἦτο πάντοτε μακρότερον τοῦ ὅλου μεγέθους τοῦ σήμερον προκειμένου χειρογράφου. Ἦσαν δὲ τοῦ πρωτογράφου οἱ στίχοι γεγραμμένοι πυκνότατα πλησίον ἀλλήλων, καὶ ἐμέτρησα σωζομένους καὶ μετὰ τὴν γενομένην ἀποκοπὴν τοῦ μήκους μέχρι πεντήκοντα ἔν τισι τῶν σελίδων. Περιεῖχε δὲ ἡ παλαιὰ γραφὴ λειτουργικόν τι βιβλίον, πιθα-

νώτατα τριῴδιον μετὰ διαστίχων μουσικῶν σημαδοφώνων, ὡς φαίνεται μάλιστα ἐκ τοῦ καθαρώτερον τῶν λοιπῶν φύλλων τοῦ παλιμψήστου τούτου σωζομένου φ. 28, 6. — 4) Εἰς ἄλλον παλαιὸν κώδικα ἀνήκουσι τὰ φύλλα 11, 16, 40, 43 καὶ ἄλλα. Τὰ φύλλα τοῦ εἴδους τούτου, μεγαλείτερα ὄντα τοῦ νέου χειρογράφου, δὲν ἐσταχώθησαν κατὰ τὴν αὐτὴν πρὸς τὸ ἐπ' αὐτῶν μεταγραφὲν Ψαλτήριον διεύθυνσιν, ἀλλὰ κατὰ πλάτος, οὕτως ὥςτε ἡ παλαιὰ γραφὴ εἶνε ἐγκαρσία πρὸς τὴν μεταγενεστέραν. Ἦτο δὲ τὸ πρωτόγραφον γεγραμμένον τὸν δέκατον αἰῶνα διὰ γραφῆς μικρογραμμάτου κατὰ δύο σελίδας, ὧν ἑκατέρα εἶχε πλάτος 0,05. Περιείχοντο δ' ἐν αὐτῷ βίοι ἁγίων.— 5) Εἰς πέμπτον παλαιότερον κώδικα, ἐξ οὗ παρέλαβε τὰς μεμβράνας τοῦ Ψαλτηρίου του ὁ Σωφρόνιος, ἀνήκουσι τὰ φύλλα 13, 14, 18, 19, 20 καὶ ἄλλα. Καὶ οὗτος δ' ὁ κῶδιξ ἦτο γεγραμμένος κατὰ δύο σελίδας, ὧν ἑκατέρα εἶχε πλάτος 0,06, διὰ γραφῆς μικρογραμμάτου τοῦ δεκάτου αἰῶνος· ἔγεινε δὲ τῶν μεμβρανῶν αὐτοῦ χρῆσις ἐν τῇ συμπήξει κατὰ τρόπον ὅμοιον καὶ ἐν τῷ προηγουμένῳ κώδικι. Περιεῖχε δὲ καὶ οὗτος βίους ἁγίων. — 6) Πιθανώτατα βίους ἁγίων περιεῖχε καὶ ὁ ἕκτος κῶδιξ ὃν ἀπέψησεν ὁ βιβλιογράφος τοῦ Ψαλτηρίου. Ἐξ αὐτοῦ ἀπορρέουσι τὰ φύλλα 21, 22 καὶ ἄλλα τοῦ νέου κώδικος. Ἦτο δὲ γεγραμμένος καὶ οὗτος κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα διὰ γραφῆς μικρογραμμάτου, ἀλλ' ἁδροτέρας τῆς τῶν ὑπ' ἀρ. 4 καὶ 5 παλαιῶν κωδίκων. Εἶχε δὲ καὶ οὗτος τὴν διαίρεσιν εἰς δύο σελίδας, ὧν ἑκατέρας τὸ πλάτος ἦτο 0,055. Ἐπειδὴ δὲ ὑπερεῖχε κατὰ τὸ μέγεθος τοῦ νέου κώδικος, αἱ μεμβράναι αὐτοῦ προςερράφησαν κατὰ πλάτος ὡς αἱ τῶν ὑπ' ἀρ. 4 καὶ 5. — 7) Τὰ φύλλα 26, 27, 32, 33 καὶ ἄλλα ἀνήκουσιν εἰς ἄλλον παλαιὸν κώδικα, γεγραμμένον τὸν δωδέκατον αἰῶνα διὰ γραφῆς μικρογραμμάτου κατὰ δύο σελίδας, ὧν ἑκατέρα εἶχε πλάτος 0,075. Ἐσταχώθησαν δὲ καὶ τούτου αἱ μεμβράναι κατὰ πλάτος ὡς αἱ τῶν τριῶν πρηγουμένων. Ἀνήκουσι δὲ τὰ φύλλα ταῦτα εἰς βιβλίον ὕλης λειτουργικῆς. — 8) Ὁ τελευταῖος κῶδιξ ὃν μετεχειρίσθη ὁ Σωφρόνιος χάριν τοῦ

Ψαλτηρίου ἦτο γεγραμμένος τὸν ἑνδέκατον αἰῶνα διὰ γραφῆς μικρογραμμάτου κατὰ δύο σελίδας, ὧν ἑκατέρα εἶχε πλάτος 0,07. Περιείχοντο δὲ πιθανώτατα ἐν τῷ παλαιῷ τούτῳ κώδικι βίοι ἁγίων. Αἱ ἐκ τοῦ κώδικος τούτου παρειλημμέναι μεμβράναι φαίνονται ὀλιγώτεραι τῶν ἐκ τῶν ἄλλων παλαιῶν χειρογράφων· ἔχομεν δὲ φύλλα ἐξ αὐτοῦ τὸ 46, 47, 51, 52 καί τινα ἄλλα ὀλίγα.

Κατὰ ταῦτα ἐκ τῶν ὀκτὼ παλαιῶν κωδίκων, οὓς διέσπασε καὶ ἀπήλειψεν ὁ Σωφρόνιος τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, ὅπως λάβῃ ἐξ αὐτῶν τὰς διὰ τὸ Ψαλτήριόν του μεμβράνας, εἷς μὲν εἶχε γραφῇ τὸν ἕκτον ἢ ἕβδομον αἰῶνα, τρεῖς δὲ τὸν δέκατον, δύο τὸν ἑνδέκατον, εἷς τὸν δωδέκατον καὶ εἷς τὸν δέκατον τρίτον. Ὁμοίαν καταστροφὴν οὕτω πολλῶν παλαιῶν κωδίκων πρὸς ἀποτέλεσιν ἑνὸς νέου ἐγὼ τουλάχιστον δὲν εἶδόν που σημειουμένην, εἰ καὶ ἔγεινεν ἤδη πρὸ ἐτῶν ὑπὸ τοῦ Τισσενδορφίου ἡ παρατήρησις, ὅτι οὐδέποτε ἔν τινι παλιμψήστῳ εὑρέθη ὁλόκληρος παλαιότερος κῶδιξ, ἀλλ' ἀπ' ἐναντίας πολλάκις ἀποκόμματα ποικιλώτατα ἐκ πολλῶν κωδίκων. Ὡς ἐπιφανεστέραν δὲ τοιαύτην ἐκ πολλῶν παλαιοτέρων κωδίκων σύμπηξιν παλιμψήστου εὑρίσκω μέχρι τοῦδε ἀναφερομένην τὴν τοῦ ὑπ' ἀρ. 908 ἐν τῇ μοναστηριακῇ βιβλιοθήκῃ S. Gallen τῆς Ἑλβετίας λατινικοῦ γλωσσαρίου, γραφέντος τὸν ὄγδοον αἰῶνα, δι' ὃν ἐχρησίμευσαν αἱ μεμβράναι πέντε ἄλλων παλαιοτέρων κωδίκων (*). Δὲν πρέπει δὲ νὰ μείνωσιν ἀπαρατήρητα ἐν τῷ πολυσυνθέτῳ παλιμψήστῳ τῆς κουτλουμουσιακῆς βιβλιοθήκης καὶ τὰ δύο ταῦτα, πρῶτον μὲν, ὅτι ἐκ τῶν ὀκτὼ παλαιῶν κωδίκων εἷς μόνος εἶνε γεγραμμένος ἐν τῷ μεγαλογραμμάτῳ ῥυθμῷ, οἱ δὲ λοιποὶ ἑπτὰ εἶνε τῆς μικρᾶς γραφῆς, δεύτερον δὲ ὅτι οὐδεμία τῶν ὑποκειμένων παλαιῶν γραφῶν ἔχει περιεχόμενον ἐκ τῆς θύραθεν παιδείας. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον γεγονὸς ἀποδεικνύει, ὅτι, εἴ τις ἤθελε τυχὸν νὰ

(*) Ebert Zur Handschriftenkunde σ. 79.

ὑποτυπώσῃ γινομένην συνηθέστερον τὴν ἀπάλειψιν τῶν παλαιῶν κειμένων, ὅτε τῆς γραφῆς μετατραπείσης ἀπὸ μεγάλης εἰς μικρὰν ἀπέβη ἐκείνη δυσαναγνωστοτέρα καὶ κατέστη ἀναγκαιοτέρα ἡ πάλιν ψῆσις τῶν δυσχρήστων ἐκείνων χειρογράφων, τοιαύτη γνώμη ἀντικρούεται ὑπὸ τοῦ ὑπ' ὄψιν κώδικος, ἐν ᾧ εἷς μόνος κῶδιξ τῆς παλαιοτέρας γραφῆς ἀπηλείφθη χάριν τοῦ συμπηγνυμένου νέου, οἱ δὲ λοιποὶ ἑπτὰ ἦσαν γεγραμμένοι ἐν ῥυθμῷ οὐ πάνυ διαφόρῳ τοῦ κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα κρατοῦντος. Ἡ δὲ παρατήρησις, ὅτι *ἅπαντα* τὰ παλαιὰ κείμενα ἐν τῷ παλιμψήστῳ τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου ἀναφέρονται οὕτως ἢ ἄλλως εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν φιλολογίαν, εἶνε νέα καὶ τρανὴ ἀπόδειξις τοῦ ἤδη σημειωθέντος, ὅτι οἱ μοναχοὶ τῶν μέσων αἰώνων δὲν κατέστρεφον ἐκ συστήματος, ὡς ὑπέθετον οἱ παλαιότεροι ἡμῶν, τὰ κείμενα τῆς κλασικῆς φιλολογίας, ὅπως ἐπιγράψωσιν ἐπ' αὐτῶν τὰς συγγραφὰς τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, ἀλλ' ὅτι τὰ παλίμψηστα ἐγεννῶντο ἐκ τῆς εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχεν ἀπαλείψεως χειρογράφων οἱωνδήποτε παλαιοτέρων μὲν, ἀχρήστων δὲ εἰς τὸν γράφοντα, ὅστις ἐπ' αὐτῶν μετέγραφε τὸ νέον κείμενον, ὅπερ ἐχρειάζετο εἰς αὐτόν.

ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
007000023306